

Срђан Катић

Историјски институт, Београд
srdjankatich@gmail.com

Татјана Катић

Историјски институт, Београд

Насеља и становништво Гокчанице у средњем и раном новом веку*

Рад се бави развојем насеља и динамиком становништва области Гокчанице у првим вековима османске власти. Анализирајући више необјављених османских катастарских пописа и финансијских књига, аутори су показали да је ова рударска регија била устројена као посебна административна јединица у време владавине Османског царства и да је, као таква, заузимала територију већу од оне која се данас сматра предеоном целином Гокчаницом. Успони и падови главне привредне гране – рударства и металургије гвожђа – утицали су на миграције становништва и моделе насељавања. Најмноогољуднија села нису формирана на местима најбољим за живот, већ на онима најпогоднијим за рад топионица, што је условило и друге облике привредних активности. Становништво Гокчанице било је, супротно народном предању, у целини српско и православно и изоловано од процеса исламизације.

Кључне речи: Гокчаница, Кобаоник, нахија, рударство гвожђа, топионица - самоков, миграције.

Settlements and Population of Gokčanica in Medieval and Early Modern Times

This paper discusses development of settlements and population dynamics of the Gokčanica region in the first centuries of Ottoman administration. By analyzing several unpublished Ottoman land registers and financial books, the authors are showing that this mining region was organized as a separate administrative unit during the reign of the Ottoman Empire, and how it covered a territory larger than the one presently understood as the area of Gokčanica. The amplitudes of mining and ferrous metallurgy, which were the dominant local industry, influenced the migrations of population and settlement models. The most populous villages were not established in places best fitted for living, but in those most convenient for operation of smelters, which also influenced other economic activities. Contrary to popular tradition, population of Gokčanica was entirely Serb and Eastern Orthodox, and isolated from the Islamization process.

Key words: Gokčanica, Kopaonik, nahiye, ferrous mining, smelter, migrations.

Гокчаница је данас назив села, реке и предела јужно од Краљева, који се простире дуж Гокчаничке реке, између планине Жељин на југу и Студене планине на северу. Историјски развој ове области одредила је експлоатација рудног блага, чији су успони и падови пресудно утицали на структуру насеља и миграције становништва. Гвожђе, старословенско *гвоздје*, које се вадило и прерађивало на овом простору од најстаријих времена, у тој мери је било важно да је дало име појединим топонимима и оронимима, као и самој Гокчаници.¹ У историјским изворима, назив Гокчаница се среће у неколико облика: у Жичкој повељи (око 1220. године) као Гвочаница, док је у османским изворима бележена као Гвошчаница односно Гошчаница,² Гвозчаница, Гвостаница и Г(в)ошаница.³

Област Гокчанице први је етнографски обрадио Р. Љ. Павловић (1948) и то села: Рудњак, Пределе, Гокчаницу и Церје, с тим што ово последње, према данашњем народном схватању, не спада у Гокчаницу (Arsić 2014, 12).⁴ Павловић (1948, 226) у својој студији наглашава да не постоји село Гокчаница, већ да је то локални назив за групу од четири засеока: Борово, Дубово, Црвањ и Добру Букву. Према његовом истраживању, реч је о подручју јаким миграционих струја, са свега 4% стариначког становништва, али са очуваном топонимијом. Интензивне миграције утицале су да народно памћење сеже само до првих деценија 19. века. Бројни остаци старије прошлости, насеља, гробаља, црквишта и старих рударско-топионичарских радова, приписани су „Латинима“, Грцима или Цидовима-Јеврејима, који су наводно насељавали овај крај у „старо време“, „од бирземана“, пре доласка Турака. Према предању, турским освајањем наступио је период пропадања који ће трајати све до Карађорђевог устанка (Pavlović 1948, 250, 253–257, 263–

* Чланак је резултат истраживања на пројекту *Од универзалних царстава до националних држава. Друштво и политичке промене у Србији и на Балкану* (бр. 177030), који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

¹ Старословенски *гвоздъ* – клин (дрвени и метални), врх, оштрица, ексер (у том значењу у рус: *гвоздь*, буг: *гвозд*, пол: *gwóźdź*, укр: *гвоздь/гвіздь*) и назив за метал од кога се кују клинови. Временом добија друге облике и значења, између осталих и *гвоздовица* (гвоздена руда) и *гвоздар* (гвожђар). Такође и *гвозд* – шума, дубрава, гора, лоза (слн: *gozd*; на српским просторима у том значењу само у Кучима, Пиперима и у Подрињу). Претпоставља се и да топоними *Гвозд*, *Гвоздац*, *Гвозница* носе у себи значење густе шуме, а не гвожђа или врха. Skok 1971, 643; Loma 2013, 53.

² Због специфичне ортографије османског језика облик *غوڤچانچي* могуће је читати Гвошчаница и Гошчаница.

³ Barkan 1964, 67–68; Handžić 1986, 25, 98–99; Başbakanlık Osmanlı Arşivi (даље BOA), *Tapu Tahrir defteri* (даље TD) 260, s. 221–228; BOA, TD 395, s. 4; BOA, TD 655, s. 6; Topkapı Sarayı Arşivi, *Maliye defteri 2200* (даље TS, MAD 2200), s.7; BOA, *Maliye defteri* (даље MAD) 656, s. 242–244; BOA, *Bâb-ı defteri, Başmuhâsebe Kalemî Defterleri* (даље D.BŞM) 20, s. 85; BOA, TD 743, s. 179–185.

⁴ Село Церје ни у средњем веку, као ни у турском периоду није било у истој административној јединици с Гокчаницом. Церје је било Студенички метох, а касније је припало нахији Брвенику, док је Гокчаница била Жички метох, а потом је представљала самосталну нахију.

264). Недостатак историјских извора о Гокчаници спречио је Р. Павловића да критички преиспита народну традицију и сачини поуздан преглед насеља и становништва у прошлости.

Први турско-османски извори о Гокчаници постали су доступни научној јавности тек у другој половини 20. века. Премда врло оскудни, они сведоче о континуитету рударства гвожђа у османском периоду, као и о широј просторној покривености обласног назива Гокчанице. Први податак, из 1488/89. године, односи се на укупан број обвезника личног пореза, главарине или цизје, у „вилајету рудника Гошчанице“ (Barkan 1964, 67–68),⁵ а други, из 1519. године, на износ закупа поменутог рудника (Handžić 1986). Тек је трећи извор из 1533. нешто информативнији, јер наводи и села која су припадала османској управној области – нахији Гошчанице (Handžić 1986).

Наведени извори су задуго остали непримећени у домаћој историографији из два разлога. Први је што је приређивач сумарног османског пописа из 1533. године нахију Гошчаницу „сместио“ у поречје Љубовиђе, десне притоке Дрине, тачније између Љубовиђе и горњег тока Јадра, чиме је отежао даље покушаје убикације и идентификације насеља (Handžić 1986, 25). Други је тај што је нека села Гокчанице омашком изоставио, а неким је имена погрешно прочитао тако да их је било тешко препознати на терену (Handžić 1986, 98–99).⁶ Б. Кнежевић (2000) је увидела да се ради о Гокчаници код Ибра и захваљујући томе успела је да изврши убикацију већине насеља, што је важан, али и једини допринос њеног рада.⁷ Недавно објављена монографија Гокчанице (Arsić 2014) знатно допуњава Павловићеву студију изворима из 19. века, међутим, за средњовековни и османски период ни она не пружа ништа ново.

Будући да располажемо с више необјављених пописа становништва Гокчанице, опширних: из 1519,⁸ 1548⁹ и 1604¹⁰ године, сумарних: из 1519,¹¹

⁵ Приређивач је навео 254 куће, али не и пет удовичких домаћинстава. Barkan 1964, 67; упор. Büyük Şehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı. Muallim Cevdet Yazmalan (даље МСУ) d. 91. s. 397. Попис пореских обвезника цизје за наредну 1489/90. годину, који такође садржи податке за „вилајет рудника Гошчанице“ објавили су Н. Тодоров и А. Велков (1988).

⁶ Од 12 села нахије Гошчаница, нису прочитана села Баре и Гвоздац, село Бабина Река читано је као Јашина Рика, село Дубова као Долове, док је за село Предол наведен број кућа и приход, који се заправо односи на изостављено село Гвоздац. Упор. ВОА, *TD 173*, s. 18.

⁷ Ауторка је у свој рад уврстила и списак гокчаничких села из дефтера из 1548. године, који је Ханџић припремао за штампу, али га није завршио. Судећи према томе како су прочитана имена насеља у овом рукопису: Одвијак уместо Рудњак, Добра Локва уместо Добра Буква, Црмижа уместо Црмље, као и да је наведено само 5 од тадашњих 10 топионица гвожђа, реч је о радној верзији или лошем препису Ханџићевог рукописа, па стога наведени подаци нису научно релевантни. Иако је Б. Кнежевић утврдила да се рудник Гокчаница налазио код Ибра у литератури се и даље наводи да је био у поречју Љубовиђе. В. Ćirković, Kovačević-Kojić i Ćuk 2002, 156, 191.

⁸ ВОА, *MAD 18016*, s 45–53. Овај попис Гокчанице је једини сачувани део опширног пописа Зворничког санџака из 1519. године.

60-их¹² и 80-их¹³ година 16. века, пописима главарине из 1679.¹⁴ и 1700. године,¹⁵ као и са финансијским књигама,¹⁶ у прилици смо да прикажемо демографски и привредни развој ове области, од њених првих помена до почетка 18. века.

Рударство у долини Ибра датира од најстаријих времена. Археометалуршка истраживања показују да је експлоатација вршена још у раном гвозденом добу и да је обављана током већег дела римског и касније средњовековног периода (Bogosavljević-Petrović 2006). У средњем веку, „Гвочаница сь Пупавними“ се помиње једино у повељи краља Стефана Првовенчаног из 1220. године, као метох манастира Жича.¹⁷ Заједничко навођење с Пупавном (данас село Пупавње код Плана), указује на повезаност Гокчанице са средњовековним рударством оближње Плана. Такође се може закључити да је у Гокчаници, на брду Пресло код Рудњака, постојало средњовековно рударство сребра и олова. О томе сведочи назив Цеови¹⁸ и јаке рудне жиле среброносног галенита, које на том брду помиње Павловић (1948, 227).

Под османску власт Гокчаница је пала када и рудници Плана и Запланина, 1455. године (Ibn Kemal 2000, 117–120). Рударство Гокчанице није замрло након османског освајања. Према устаљеној пракси, шира околина рударског подручја стављена је под директан надзор и управу централних органа власти, односно постала је владарево имунитетно добро (*has*). Од села у којима је обављана рударска активност, или која су на други начин била везана за рударење и топионичарску делатност, формирана је посебна административна јединица, која се у другој половини 15. века звала „вилајет рудника Г(в)ошчаница“ (Barkan 1964, 67–68). Почетком 16. века администрација Османског царства замењује термин *вилајет* термином *нахија*, и од тада се ова област води као „нахија Г(в)ошчаница“. До 1519.

⁹ BOA, TD 260, s. 221–228.

¹⁰ BOA, TD 743, s. 179–185.

¹¹ BOA, *Kâmil Kepeci Tasnifi* (даље *KK*) 281. За разлику од сумарног пописа из 1519. године (BOA, TD 171), који је приредио и превео А. Ханџић (1986), овај дефтер садржи податке о броју пореских обвезника по селима.

¹² BOA, TD 395, s. 4.

¹³ BOA, TD 655, s. 6.

¹⁴ Islamische Handschriften der Universitätsbibliothek Leipzig, (даље: UL) *B. or.* 307, s. 12–13. http://www.islamic-manuscripts.net/receive/IslamHSBook_islamhs_00010818 [приступљено 10. 12. 2016]

¹⁵ BOA, TD 1081/2, s. 44–64.

¹⁶ TS. *MAD* 2200, s.7; BOA, *MAD* 656, s. 242-244; BOA, *D.BŞM* 20, s. 85.

¹⁷ О досадашњим проучавањима Жичке повеље в. Subotić 2006–2007.

¹⁸ *Цех* (од нем. *zeche*), рударски термин који је у средњем веку и османском периоду коришћен у балканским рудницима сребра, као назив за рудно поље од 64 квадратна хвата са већ формираном подземном структуром.

године Гокчаница је припадала Призренском, а од тада новоформираном Зворничком санцаку.¹⁹

Ова нахија је у прва два и по века османске власти обухватала 11, а само у једном, релативно кратком периоду, 12 села. Највећи број села налазио се у поречју Гокчанице. Посматрано из правца југозапада ка североистоку то су: Заступље, Добра Буква, Црвањ, Дубово, Равни, Скрадина, Рудњак, Баре, Пределе и Борово. Наведена насеља била су на простору који се и данас сматра облашћу Гокчанице, док су преостала два, Бабина Река и Гвоздац, била ван ње. Она су се налазила северно од Гвоздачке реке, што територију нахије знатно проширује у том правцу. До тог закључка се до сада није могло доћи, јер су подаци о селу Гвоздац изостављени, а Бабина Река је погрешно читана као Јашина Рика и Башка Рача.²⁰ Село Гвоздац и данас постоји на десној обали Гвоздачке реке у подножју брда Гвоздачка чука²¹. Бабина Река, село у којем су радила два самокова, временом је запустело. Налазило се на простору између села Гвоздац, Брезна и Каменица, о чему сведоче називи брдо Баба и Бапски поток,²² као и бројни остаци старих рударских и топионичарских радова.²³

Од преосталих гокчаничких села запустели су још Баре и Скрадина. Село Баре се вероватно налазило на месту истоименог потеса у атару села Пределе (Pavlović 1948, 320–321).²⁴ Назив Скрадина није сачуван у локалној микротопонимији, иако је ово село, поред Предела, било главно рударско-топионичарско насеље у Гокчаници. Скрадина је имала три самокова с највећим таксама у Гокчаници, три воденице и две цркве, што упућује на то

¹⁹ Гокчаничка села нису регистрована у дефтерима санцака Босна, Смедерево и Крушевац из друге половине 15. и прве две деценије 16. века (BOA, *TD 16; TD 18; TD 24 TD 55; TD 316; MAD 12; МСУ 36/4*). Стога је извесно да су припадала Призренском санцаку, чији су пописи за поменути период изгубљени или сачувани само у фрагментима (BOA, *TD 5m*). Нахија Гокчаница је у судском погледу припадала кадилуку Брвеник, који је сигурно био у саставу санцака Призрен (Katić, Garić-Petrović 2011; BOA, *KK 281; BOA, MAD 18016*). Године 1519. обе области припојене су новоформираном Зворничком санцаку.

²⁰ У пописима из 1533. (Handžić 1986) и 1548. (Кнежевић 2000) недостају дијакритичке тачке, па отуда погрешна интерпретација имена. У необјављеном опширном попису из 1519. године постоје све дијакритичке тачке, па се недвосмислено ради о селу Бабина Рика (Река). BOA, *TD 173*, s. 17. На основу Ханџићевог читања, Б. Кнежевић (2000, 51) је то село убицирала на месту Међуречја, а Г. Томовић (2012, 28) на Жаревој реци.

²¹ Гвоздац је придодат Гокчаници 1533. године, али је у наредних петнаестак година запустео. BOA, *TD 173*, s. 18; *TD 260*, s. 228; *TD 743*, s. 185. Као пусто село, Гвоздац је увек навођен на крају пописа и нема никакве везе с последње уписаним селом Баре, као што то сматра Б. Кнежевић (2000, 51).

²² Карта 1: 25000, Краљево 530-3-4 (Церје), Војногеографски институт, друго издање из 1971. године.

²³ Остаци старих радова постоје на Шумарима, Михајловцу и испод брда Лисица. Pavlović 1948, 326.

²⁴ Не може се идентификовати са селом Баре поред Ибра, југозападно од Планае, као што претпоставља Кнежевић (2000, 51) јер је то село пописивано у оквиру нахије Брвеник. BOA, *TD 173*, s. 34.

да би је требало тражити поред снажног водотока, на месту на којем има највише трагова старе рударске и топионичарске активности.²⁵ Теренским истраживањима утврђено је да се највише таквих трагова налази код Рудњака и Предола (Simić 1988, 150–152; Pavlović 1948, 253–254). И у једном османском финансијском извештају из 1522. године Рудњак и Пределе се истичу као главна рударска средишта Гокчаничке нахије.²⁶ Само село Рудњак је, међутим, у овом периоду имало свега шест кућа и ниједан самоков. Такође, у њему није било ниједне воденице, што значи да се уопште није налазио на Рудњачкој реци, већ вероватно нешто северније од места на којем је данас, могуће на локацији Старог Села. Три троскишта на Рудњачкој реци, за која је В. Симић (1988, 151) утврдио да потичу из 16. или 17. века, једино могу бити остаци скрадинских самокова. У атару Рудњака постоје две црквине (Pavlović 1948, 250), што такође одговара броју попова у Скрадини. С тога закључујемо да се Скрадина налазила на месту данашњег Рудњака или на простору између Рудњака и засеока Мираши.²⁷ Сам назив Рудњак је у 16. веку очито коришћен не само за село већ за област у поречју Рудњачке реке у којој су живели топионичари.

Код Предола су четири троскишта гвожђа лоцирана у изворишном делу Предолске реке, на месту званом Селиште (Simić 1988, 150). Ту су се, судећи према археометалуршким налазима и османским пописима, налазиле три предолске и једна боровска топионица. Зграде и две цркве чији се остаци такође налазе на Селишту, саградили су топионичари из ова два суседна места, док су попови који су служили у црквама били становници Борова.²⁸

Поред топионица у наведеним селима, два самокова радила су у селу Равни, а један у Заступљу. Заступски самоков изграђен је на истоименом потоку, а остаци троскишта насталог његовим радом налазе се код сеоског гробља.²⁹

На самокове је резрезивана годишња такса према продуктивности Она је у Скрадини износила 240 акчи за три самокова (80 акчи по самокову), у Бабиној Реци 150 за два (75), Предолу 210 за три (70), Равнима 120 за два (60), Борову 50 за један и Заступљу 40 акчи за један самоков, што је за 12 самокова укупно 810 акчи. Такса на гвожђе резрезана је отсеком и износила је

²⁵ ВОА, *MAD 18016*, s. 48–49. У Скрадини су 1519. године живела два попа, Милета и Божа, што је јасан знак да су у селу постојале две цркве.

²⁶ TS.*MAD 2200*, s.7.

²⁷ Г. Томовић (2012, 28) Скрадину поистовећује са средњовековним засеком Штитарина и претпоставља да се налази у близини Гвоздца, на изворишту Гвоздачке реке.

²⁸ ВОА, *MAD 18016*, s 47. Поп Милаш и поп Пеја уписани су у Борову 1519. године.

²⁹ Податак о локацији троскишта у Заступљу добили смо од археолога Марије Алексић Чеврљковић, вишег стручног сарадника из Завода за заштиту споменика културе у Краљеву, на чему јој се овом приликом захваљујемо.

симболичних 1000 акчи. Она је представљала право на експлоатацију гвожђа и није мењана у зависности од производње.³⁰

Нахија Гокчаница 15–18. век³¹

Најважнија насеља у Гокчаници настала су у близини места погодних за изградњу великих водених кола, која су покретала мехове у топионицама и млатове за ковање гвожђа у самоковима. За њихово подизање било је потребно да се испуни неколико услова: довољно јак проток воде током целе године, одговарајући пад, размак од најмање 60–80 метара између топионичарских постројења и околина богата шумом погодном за израду ћумура. Таква насеља најчешће нису била повољна за живот, па су престанком топионичарске производње напуштана, што се може видети на примерима Бабине Реке, Скрадине и Селишта код Предола. Међутим, када су топионице и самокови радили, живот у њима за многе је био врло привлачан и поред штетних испарења и несносне буке и потреса које су правили млатови на самоковима. Тако је 1519. године шест гокчаничких села са самоковима

³⁰ ВОА, *MAD 18016*, s 45–53.

³¹ За предлог карте коришћене су секције Генералштабна карта Краљевине Србије из 1894. године, Д7 – С туденица и Е7 – Трстеник.

настањивало 83% становника, а преосталих пет свега 17%. Овако велика диспропорција најбоље показује колики значај је топионичарска делатност имала за формирање и развој насеља.

Производња гвожђа била је толико заступљена у Гокчаници да су становници те нахије колективно називани гвожђарима (*ahengerân*).³² То иначе није био посебно уносан посао, али су природна својства гокчаничког гвожђа обогаћеног никлом омогућавала добру зараду. Никлоносно гвожђе било је попут челика, па је од њега прављен основни рударски алат – ајзени и килавице, који су због изузетног квалитета били на цени и веома тражени³³. Гокчаница није имала пазарно место, па су гвоздене полуге и рударски алати продавани на трговима великих копаоничких рудника.³⁴

Становници Гокчанице су због обављања послова везаних за производњу гвожђа уживали пореске олакшице које су се односиле на ослобађање од свих обичајних и ванредних намета.³⁵ Лични порези, спенца и главарина, које су плаћали радно способни мушкарци, износили су укупно око 70 акчи, што није био велики терет, с обзиром на то да су дневнице у рудницима износили од 2 до 5 акчи.

Дажбине убиране по домаћинству за пољопривредну и сточарску производњу износили су у просеку од 30 до 50 акчи.³⁶ Скупљане су у време бербе, посебно за сваку културу; овчарина је плаћана почетком априла, такса за чување усева (пољачина) на Ђурђевдан, десетина на мед почетком августа, такса на воденице у време када стигне ново жито, такса на дрво у време „Христовог рођења“³⁷.

У области Гокчанице природни услови за узгој житарица нису били повољни. Приноси су били оскудни, због чега је држава у већини села порезе од жита убирала обједињено, одсеком и у симболичним износима. Изузетак су села Борово, Дубово и Бабина Река, у којима су приноси били знатно већи, због чега су и појединачно опорезовани. Највише је гајена мешаница, жито сиромашних крајева, док је принос чисте пшенице био упола мањи.³⁸ У Гокчаници жито је млевено у 16 воденица, од којих је седам радило целе, а

³² BOA, *MAD*, 18016, s. 45-53; TS. *MAD* 2200, s.7.

³³ Гокчаничко гвожђе садржало је и до 2% никла (Simić 1988, 151–152).

³⁴ BOA, *MAD*, 18016, s. 45–53.

³⁵ BOA, *MAD*, 18016, s. 45–53; TS. *MAD* 2200, s.7; BOA, *MAD*, 654 s.72.

³⁶ BOA, *MAD* 18016, s. 45–46.

³⁷ Akgündüz 1992, 299.

³⁸ Мешаница или мешано жито је назив за комбинацију два жита која су сађена заједно, како би им се повећала отпорност и побољшала искористљивост хранљивих материја из тла. Мешаница се гајила у хладнијим и сиромашнијим, претежно брдским крајевима. Најчешће комбинације биле су пшеница-раж, пшеница-јечам, јечам-овас, оvas-раж. С обзиром да су од поменутих култура у нахији Гокчаници опорезовани приноси пшенице, јечма и овса, вероватно је њихова комбинација чинила мешаницу. О узгоју мешанице види опширније: *Blagojević* 2004, 81–82.

девет пола године.³⁹ После жита, главна пољопривредна култура био је лан, који је највише гајен у Предолу и Равнима. Повртњаке и воћњаке имала су скоро сва насеља, али су површине под засадима биле релативно скромне. У периоду којим се бавимо, у Гокчаници није било винограда и потрошња вина била је мала.⁴⁰

То је неубичајено за рударске области, јер се у османским изворима вино помиње као део дневних рударских следовања.⁴¹

Узгој ситне стоке био је веома заступљен. Овце и козе опорезоване су заједно, једном акчом за два грла, с тим што су јагњад и јарад до годину дана старости била изузета. Према попису из 1519. године највише опорезованих грла било је у Борову 1020, Предолу 1008 и Бабиној реци 746.⁴² Свињарство је било знатно слабије развијено. Свињарина чак није убирана у половини гокчаничких села, а у онима у којима јесте број свиња кретао се од свега неколико до највише неколико десетина. За крупну стоку и коње нису наплаћиване дажбине, па стога не знамо колико их је било.

Имајући у виду наведено, као и чињеницу да окућнице нису опорезоване, могло би се закључити да је становништво Гокчанице, и поред посвећености производњи гвожђа, могло самостално да се прехрани и да задовољи основне животне потребе.

Сва села нахије Гокчанице била су насељена само хришћанским православним становништвом. Процес асимилације средњовековних Влада, који су својевремено насељени на простору Жичког метоха, био је, извесно, сасвим завршен. У најстаријем османском попису из 1519. године имена становника су српска и то у великој већини народна, изведена из словенских основа. Народних имена било је 76,6%, календарских 20,8%, док се од страних јавља само име Оливер (2,6%), које је било врло популарно међу Србима у средњем веку.⁴³ У ономастикону доминирају имена са основама

³⁹ У Предолу су радиле 4 воденице, Скрадини 3, Борову, Равнима и Бабиној Реци по 2 и Заступљу, Доброј Букви и Дубову по 1. ВОА, *MAD 18016*, s. 45–46.

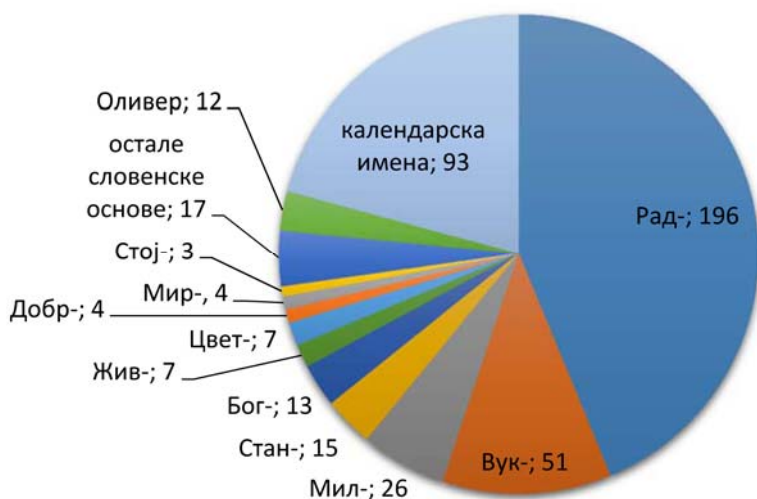
⁴⁰ ВОА, *MAD 18016*, s. 45–46.

⁴¹ У годишњим обрачунима рудника Кратово и Кучајна наводе се расходи за набавку вина намењеног рударима, али без података о количини следовања (ВОА, *DBŞM 61*, s. 12, 24; *DBŞM 113*, s. 4, 7). У извештају за рудник Трепча из 1714. године, помиње се да је од давнина био обичај да се током истражних радова у окну рударима дају по две оке вина недељно, а након проналажења рудне жиле и почетка експлоатације шест ока. Refik 1931, 50–51.

⁴² У Скрадини их је било 496, Заступљу 474, Равнима 424, Дубову 200, Црвњу 134, Доброј Букви 130, Барама 48 и Рудњаку 46 грла. ВОА, *MAD 18016*, s. 45–46.

⁴³ Прочување антропонимије у дефтеру Области Бранковића из 1455. године, показало је да је Оливер једно од најфреквентнијих српских имена страног порекла у 15. веку; у употребу је ушло највероватније преко песама и прича о Оливеру, витезу Карла Великог (Grković 2001, 642). Име Оливер се често среће и у пописима из 16. веку (Katić 2010; ВОА, *TD 316*; *TD 1007*). И женска варијанта овог имена била је омиљена. У попису Смедеревског

Рад- и *Вук-*. Најчешћа имена у Гокчаници, од укупно 448 забележених, била су народна: Радосав (53), Радоња (32), Радич (25) и Радован (14) и два календарска имена, Јован (16) и Марко (12). Занимљиво је да су се од четири уписане удовице, чак три звале Радосава а једна Тодора.

Графикон 1: Дистрибуција личних имена у Гокчаници у првим деценијама 16. века

У пописима становништва 16. и 17. века нема ниједног јеврејског имена нити имена које би подсетило на некадашње саске рударе. Сви послови везани за рударство и металургију били су у рукама Срба, па је јасно да народне приче о Латинима и Јеврејима, као носиоцима ових активности, немају основа. Срби су били власници рударских и топионичарских постројења у Гокчаници и закупци свих државних пореза на територији нахије. То су били људи са знатним професионалним искуством, с обзиром на то да су потицали из великих рудника попут Трепче и Запланине.⁴⁴ Само је у периоду од 1528. до 1531. године купац био извесни Бали, нови муслиман из саме Гокчанице.⁴⁵ То је једини пример проверавања који се наводи у документима, мада постоји могућност и да се ради о досељенику.

санцака из 1516. године, Оливера је у женском именослову била заступљена са 5,2% (Јовановић, Катић, Јаковљевић 2017).

⁴⁴ У периоду од 1519. до 1522. године пословима рудника и нахије Гокчанице управљао је Марко, Новаков син, из Трепче; од 1525. до 1528. Никола, Рајков син, такође из Трепче; а од 1531. до 1537. године Димитрије, Вуков син, из Запланине. *ВОА, D.BŠM 20*, s. 85.

⁴⁵ *ВОА, D.BŠM 20*, s. 85.

Село	1519.				1533.				1548.			1604.		1679.		1700.	
	к	н	у	ст	к	н	у	ст	к	н	ст	ку	ст	ку	ст	ку	ст
Борово	42	5	-	215	23	4	-	119	21	3	108	26	130	4	20	32	160
Предоле	37	10	2	201	10	-	-	50	12	-	60	21	105	23	115	21	105
Равни	31	5	-	160	30	4	2	160	14	-	70	16	80	2	10	18	90
Скрадина	29	5	-	150	11	5	-	60	12	-	60	8 ¹	40	4	20	9	45
Бабина Река	20	4	1	107	16	3	1	86	14	1	71	11	55	-	-	15	75
Заступље	19	4	-	99	15	4	-	79	8	-	40	15	75	2	10	16	80
Дубово	11	-	-	55	6	1	1	34	5	-	25	8	40	1	5	10	50
Добра Буква	8	2	1	45	6	1	1	34	4	-	20	8	40	6	30	10	50
Црвањ	7	-	-	35	3	-	1	18	3	-	15	8	40	-	-	8	40
Рудњак	6	-	-	30	5	-	-	25	4	1	21	5	25	-	-	5	25
Баре	6	-	-	30	6	2	-	32	4	1	21	6	30	5	25	6	30
Гвоздац	-	-	-	-	8	2	-	42	-	-	-	-	-	-	-	-	-

*Нахија Гокчаница 1519–1700.*⁴⁶

(к – кућа, н – нежењен, у – удовица, ст – становници)⁴⁷

Османски пописи сведоче да у 16. и почетком 17. века у гокчаничким селима није било муслимана. Тек понека баштина би једно време била у поседу муслимана да би убрзо поново постала власништво хришћана.⁴⁸ С обзиром на удаљеност од већих градова, становништво Гокчанице није било изложено страним утицајима, па самим тим ни исламизацији.

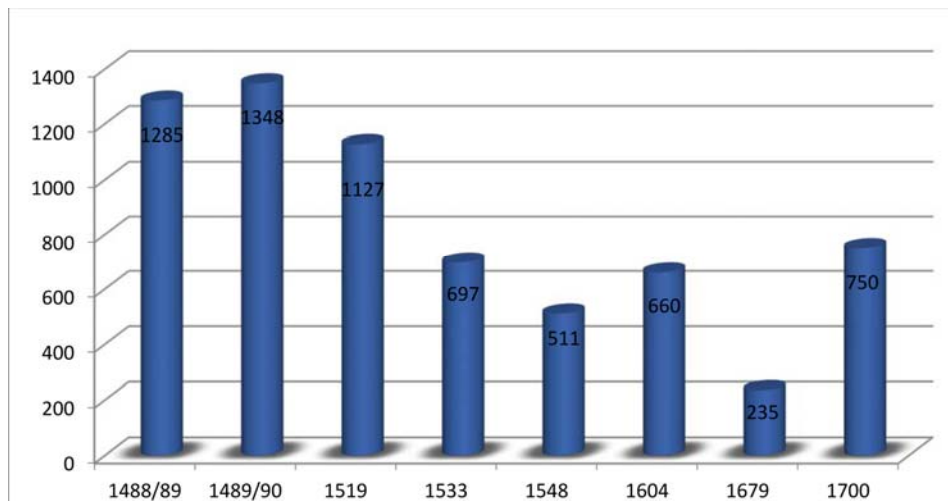
Велики демографски успони и падови, карактеристични за сва преиндустријска друштва, били су посебно изражени у рударским областима, у којима је утицај пословања рудника био пресудан. Тако је и подручје Гокчанице, и поред релативне географске изолованости, имало врло интензивну динамику становништва, која је у појединим периодима попримала драстичне размере (в. Графикон 2). Врхунац демографског развоја у Гокчаници био је крајем 15. века, када је, на пример, само у једној години

⁴⁶ ВОА, *MAD 18016*, s. 45-53; *KK 281*, s. 1; *TD 173*, s. 17-18; *TD 260*, s. 221-228; *TD 743*, s. 179-185; *TD 1081/2*, s. 44-64; *UL, B. or. 307*, s. 12-13.

⁴⁷ У османским дефтерима радно способно становништво је уписивано по категоријама: кућа – цело породично домаћинство; нежењени – пунолетни младићи који још нису засновали своју породицу и удовице – домаћинства без одрасле мушке главе. Да бисмо добили оквиран број становника у једном селу, пореске категорије смо множили следећим коефицијентима: кућа x 5; нежењени x 1; удовица x 3. Баштине уписане 1548. и 1604. обрачунавали смо као цела домаћинства, уколико нису биле у колективном власништву села и ако власник баштине већ није уписан као становник тог села.

⁴⁸ Крајем 15. или почетком 16. века у селу Црвањ (Црмље) баштину је имао извесни Ширмерд, али је већ 1519. она била у поседу хришћана. У селу Добра Буква 1548. године као власник баштине уписан је извесни Хасан, али је и та баштина касније прешла у посед села. Такође је и у Дубову 1604. забележен муслиман као власник баштине. ВОА, *MAD 18016*, s. 49; *TD 260*, s. 224; *TD 743*, s. 179, 183.

укупан број становника порастао за скоро 5%.⁴⁹ Два највећа демографска пада догодила су се двадесетих и тридесетих година 16. и у другој половини 17. века.

Графикон 2: Динамика становништва нахије Гокчанице 1488/89–1700⁵⁰

Од 1519. до 1533. године у Гокчаници је број становника опао за 38%. Губитак је био несразмеран и највише је погодио три главна топионичарска и привредна средишта Предоле, Скрадину и Борово, у којима је живело нешто више од половине становника нахије. Поменута насеља остала су без чак 59,5% становника, а преосталих осам без 16,5% (види Табелу 1).⁵¹

Економско и демографско пропадање области настављено је и после 1533, све до пред крај прве половине 16. века, и поново су се највеће промене догодиле у насељима топионичара. Села Равни и Заступље су изгубила половину становника, док је Бабина Река наставила континуирано да опада. Производња гвожђа је обустављена на два од 12 самокова, једном у селу

⁴⁹ У Гокчаници је 1488/89. било 254 цела домаћинства и пет удовичких домаћинстава. За само годину дана у списак је увршћен чак 21 нови домаћин и две удовице, што је вероватно делом последица досељавања, док је због смрти с њега уклоњено 9 домаћина и једна удовица (Barkan 1964, 67; Todorov-Velkov 1988, 15).

⁵⁰ За обрачун броја становника из 1488/1489. коришћен је оригинални обрачун главарине (МСУ, д. 91. с. 397), а за остале године следећи извори: BOA, *MAD 18016*, s. 45-53; BOA, *KK 281*, s. 1; BOA, *TD 173*, s. 17-18; *TD 260*, s. 221-228; *TD 743*, s. 179-185; *TD 1081/2*, s. 44-64; UL, *B. or. 307*, s. 12-13. Из статистике је изузето село Гвоздац, које је било настањено само 1533. године.

⁵¹ До почетка тридесетих година смањен је и трогодишњи закуп Гокчанице са 51000 на 35000 акчи. BOA, *MAD 468*, s. 51.

Предоле и другом у селу Равни.⁵² Сâм рудник више није могао да се издаје у закуп самостално, већ је спојен са брвеничким рудницима сребра Козја Глава и Лиштје (Листје) – данас Лисина на западним обронцима Копаоника, који су такође били у кризи.⁵³ Ипак најдрастичнији пример пропадања копаоничких рудника у том периоду представља Плана, у којем је за две деценије број домаћинстава са 226 (од тога 10 удовичких) пао на свега 30 (од тога 10 удовичких), а производња сребра једва да је постојала.⁵⁴

Велика депопулација двадесетих и тридесетих година 16. века није захватила само копаонички крај, већ је била присутна на највећем делу територије данашње Србије. Изазвана је узајамним деловањем више фактора: честим епидимијама и гладним годинама, масовним миграцијама у новоосвојене крајеве, а у рударским областима и дубоком кризом рударства и османске привреде уопште.⁵⁵

Рударске реформе и бројне друге пратеће мере допринеле су да друга половина 16. века постане период највећег процвата османског рударства. Већина средњовековних рудника је обновила ранију производњу, а широм Царства отворен је велики број нових рудника. И у Поибарју је тада покренута производња у неколико рудника на Чемерну и Троглаву (Катић 2015) у Подбуковику (Катић, Катић 2010, 212) и у засеоку Попе у Ковачима код Плана.⁵⁶

У другој половини 16. века у Гокчаници је дошло до напретка производње. У Борову су отворена два нова самокова и број становника увећан је за четвртину. У Предолу и Заступљу становништво је удвостручено, а раст бележе и остала села. Једино су Скрадина и Бабина Река и даље губила становништво, што је јасан показатељ да је рударство гвожђа ове области, упркос

⁵² Преосталом самокову у селу Равни такса је повећана са 60 на 80 акчи. *ВОА, TD 260*, s. 226.

⁵³ Двадесетих година 16. века Козја Глава, Лисина и још један мањи рудник издавани су у закуп за 400.000 акчи, а 1541. године, скупа с Гокчаницом и још пет села брвеничког хаса за свега 148.056 акчи. *ВОА, D.BŠM 20*, s. 85; *TS. MAD 2200*, s. 6.

⁵⁴ У истом периоду, у оближњем руднику Заплана број пореских обвезника се са 250 домаћина и 10 удовица свео на 97 домаћина, 10 удовица и 10 нежењених. У Брзећу, највећем топионичарском средишту у том делу Копаоника, број пореских обвезника је са 101 домаћина и 13 удовица спао на 18 домаћина, 3 удовице и 4 нежењена. *ВОА, TD 55*, s. 1–3; *ВОА TD 179*, s. 5–9.

⁵⁵ У периоду од 1516, до 1536. године, у суседној нахији Козник број становника опао је за 41% (Amedoski, Petrović, Garić-Petrović 2011, 11). У осталим нахијама Крушевачког санцака губитак становника био је такође велики. У Бовану (Амедоски 2010, 229–232), Петрушу, Прокупљу, Дубочици и Крушевцу био је већи од 50% (Васић 1972, 52). У то време, и у периферним областима данашње Србије, попут Крупња и Рађевине (Војанић 1986, 147) или Црне Реке (Војанић 1978, 53), становништво је преполовљено. О истој тенденцији сведоче и пописи Смедеревског санцака настали у периоду између 1516. и 1536. године (*ВОА TD 135, TD 144, TD 187, TD 978, TD 1007, TD 1011*).

⁵⁶ *ВОА, TD 395*, s. 4. У засеоку Попе отворен је рудник Поп, чији је приход од бакра износио 6000, а од гвожђа 3500 акчи.

напорима османских власти да га одрже, ипак било на заласку (в. Табела 1 и Графикон 2).⁵⁷

Од двадесетих година 17. века, рудник и нахија Гокчаница више се не помињу у османским документима. Може се претпоставити да је већ тада нахија Гокчаница укинута, а њена села уврштена у хас Брвеник, који је припадао руднику Лисина.⁵⁸

Према попису главарине хаса Брвеник из 1678/79. године, у Предолу су била 23 пореска обвезника, у Доброј Букви 6, Барама 5, Борову и Скрадини по 4, Равни и Заступљу по 2 и у Дубову један, док се села Бабина Река, Рудњак и Црвањ не наводе, вероватно зато што су била пушта.⁵⁹ На основу наведеног може се закључити да се производња гвожђа у Гокчаници до тада одржала само на предолским самоковима.

Неколико година након реченог пописа почео је Бечки рат (1683–1699), који је од 1688. до 1690. године вођен на територији данашње Србије. Рат је довео до великог страдања и масовне сеобе становништва, као и до трајног окончања производње у великој већина рудника племенитих метала на Балкану. Рудници гвожђа, међутим, постали су један од кључних фактора за вођење рата, па се одмах по поновном освајању приступало њиховој обнови.⁶⁰ Све веће потребе за гвожђем утицале су да производња буде покренута и у Гокчаници, чије је никлоносно гвожђе било погодно за ливење топова и гвоздених кугли. То је био повод да се обнови нахија Гокчаница као самостална административна јединица. Подаци из пописа царских хасова из септембра 1700. године сведоче о обнови становништва у селима нахије Гокчаница. Број становника увећан је чак 3,2 пута у односу на предратно стање, а производња гвожђа обновљена је у пет гокчаничких села (в. Табелу 1 и Графикон 2).⁶¹

Нови аустро-турски ратови 1716–1718. и 1736–1739. године највероватније су продужили трајање нахије и рудника гвожђа Гокчаница, али су и изазвали нове сеобе, које су учиниле да старија прошлост Гокчанице падне у заборав.

Необјављени извори

Ваşbakanlık Osmanlı Arşivi

Tapu Tahrir defterleri:

⁵⁷ BOA, *TD 743*, s. 179–185.

⁵⁸ BOA, *KK 5171*.

⁵⁹ UL, *B. or. 307*, s. 12-13.

⁶⁰ Тако је само неколико месеци након османског освајања северне Србије, у пролеће 1691. године, отпочела обнова великих рудника: бакра и гвожђа Мајданпек, гвожђа Самоков и Власина, као и још четири мања рудника гвожђа. Katić 2009, 109–110.

⁶¹ BOA, *TD 1081/2*, s. 44–64.

TD 5m, TD 16, TD 18, TD 24, TD 55, TD 135, TD 144, TD 171, TD 173, TD 179, TD 187, TD 260, TD 316, TD 395, TD 655, TD 743, TD 978, TD 1007, TD 1011, TD 1081/2.

Mâliye defterleri: MAD 12, MAD 468, MAD 656, MAD 18016.

Bâb-ı defteri, Başmuhâsebe Kalemi Defteri: DBŞM 20, DBŞM 61, DBŞM 113.

Kâmil Kepeci Tasnifi: KK 281, KK 5171.

Топкари Сарayı Арşиви, Maliye defteri nu 2200.

Бүүк Шehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı. Muallim Cevdet Yazmaları: MCY 36/4, MCY 91.

Islamische Handschriften der Universitätsbibliothek Leipzig, B. or. 307.
[dostupno na http://www.islamic-manuscripts.net/receive/IslamHSBook_islamhs_00010818]

Литература

- Akgündüz, Ahmed. 1992. *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri*, 5. kitap, II kısım. İstanbul: Fey Vakfi.
- Amedoski, Dragana. 2010. „Demografske promene u nahiji Bovan kao primer depopulaciji Rumelije u 16. veku.“ *Istorijski časopis* 59: 225–241.
- Amedoski, Dragana, Vladeta Petrović, Gordana Garić-Petrović. 2011. „The Koznik District (Nâhiye) in Central Serbia in the Sixteenth Century: Settlements and Population Dynamics’, *International Journal of Turkish Studies* 17, 1–2: 1–19.
- Arsić, Miloljub. 2014. *Gokčanica*. Kraljevo: Istorijski arhiv Kraljeva i Pravoslavni duhovni centar „Sv. Vladika Nikolaj Velimirović“.
- Barkan, Ömer. 1964. “894 (1488 / 1489) Yılı Cizyesinin Tahsilâtına Âit Muhasebe Bilânçoları.” *Belgeler* 1: 1–117.
- Blagojević, Miloš. 2004. *Zemljoradnja u srednjovekovnoj Srbiji*. Beograd: Službeni list SCG, drugo izdanje.
- Bogosavljević-Petrović, Vera. 2006. „Continuity of metallurgy in the Ibar valley.” *Metalurgija – Journal of Metallurgy* 12, br. 2–3: 129–144.
- Bojanić, Dušanka. 1978. „Zaječar i Crna Reka u vreme turske vladavine (XV–XVIII vek)”. *Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu* 42: 23–78.
- Bojanić, Dušanka. 1986. „Krupanj i Rađevina u XVI i XVII veku”. *Rađevina u prošlosti, knjiga prva do 1941. godine*. 131–184. Skupština opštine Krupanj.

- Ćirković, Sima, Desanka Kovačević-Kojić i Ruža Ćuk. 2002. *Staro srpsko rudarstvo*. Beograd: Vukova zadužbina, Novi Sad: Prometej.
- Grković, Milica. 2001. „Antroponimija i Toponimija“. U *Naselja i stanovništvo oblasti Brankovića 1455. godine*, ur. Miloš Macura, 616–746. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, Javno preduzeće Službeni Glasnik.
- Handžić, Adem. 1986. *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka (iz 1519. i 1533. godine)*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
- Ibn Kemal, (Kemalpaşazâde). 2000. *Tevârih-i Âl-i Osman*, IV. Defter, hazırlayan Koji Imazawa. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Jovanović, Gordana, Srđan Katić, Aleksandar Jakovljević. 2017. „Ženska imena na početku XVI veka (na osnovu popisa Smederevskog sandžaka iz 1516. godine)“ *Južnoslovenski filolog* LXXIII, sv. 1–2: (u pripremi za štampu).
- Katić, Tatjana, Gordana Garić-Petrović. 2011. „Popis zeameta i timara oblasti Brvenik iz 1477. godine.“ *Mešovita građa (Miscellanea)* 32: 157–190.
- Katić, Srđan. 2009. *Rudnik Majdanpek XVI-XVIII vek, Osmanski dokumenti o rudniku Majdanpek*. Majdanpek: Muzej Majdanpek.
- Katić, Srđan, Tatjana Katić, 2010. „Rudnik Žežna i rudarstvo Rogozne i Podbukovika u 16. veku.“ *Istorijski časopis* LIX: 197–224.
- Katić, Tatjana. 2010. *Opširni popis Prizrenskog sandžaka*. Beograd: Istorijiski institut.
- Katić, Srđan. 2015. „Rudarstvo Čemerna i Troglava (16–17. vek).“ *Naša prošlost* 16: 9–23.
- Knežević, Branka. 2000. “Oblast i rudnik Gokčanica.” u *Rudo Polje, Karanovac, Kraljevo, od prvih pomena do Prvog Svetskog rata*, Zbornik radova sa naučnog skupa, Kraljevo 1997, ured. Ljubodrag Ristić, 47-54. Beograd: Balkanološki institute SANU, Kraljevo: Narodni muzej Kraljevo.
- Loma, Aleksandar. 2013. *Toponimija Banjske hrisovulje*. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti.
- Pavlović, Radoslav Lj. 1948. *Podibar i Gokčanica*. Naselja i poreklo stanovništva, knjiga 30. Beograd: Srpska akademija nauka.
- Refik, Ahmed. 1931. *Osmanlı Devrinde Türkiye Madenleri (967–1200)*. İstanbul: Devlet Matbaası.
- Simić, Vasilije. 1988. *Rudarstvo gvožđa srednjovekovne Srbije i Bosne*. Beograd: Rudarski institut-Beograd
- Skok, Petar. 1971. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, knj. 1: A–J. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Subotić, Gojko. 2006-2007. „Treća žička povelja“. *Zograf* 31: 51–58.

Todorov, Nikola et Asparuh Velkov. 1988. *Situation démographique de la Péninsule balkanique (fin du XVe s. – début du XVIe s.)*. Sofia: Editions de l'Academie Bulgare des Sciences.

Tomović, Gordana. 2012. „Žičko vlastelinstvo“. *Naša Prošlost* 13: 9–52.

Vasić, Milan. 1972. „Stanovništvo Kruševačkog sandžaka i njegova društvena struktura u XVI veku“. *Kruševac kroz vekove*. Narodni Muzej Kruševac: 49–73.

Примљено / Received: 19. 01. 2017.

Прихваћено / Accepted: 21. 08. 2017.